

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ТРАНСФОРМАЦІЄЮ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ У ПРОЦЕСІ АГРАРНО-ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Газуда Л.М.

Земельні ресурси, що є найважливішим компонентом природного середовища, одночасно є незамінним національним багатством країни. Як основний елемент продуктивних сил суспільства, земельні ресурси є складовою частиною виробничих ресурсів – матеріальної основи аграрного ресурсного потенціалу. До земельних ресурсів належать усі види земель, які використовуються в сільському господарстві, промисловості та інших галузях народного господарства.

Як засіб виробництва в сільському господарстві, земля має певні особливості. Вона є предметом природи і лише в процесі виробничої діяльності стає засобом виробництва. Як підтверджують наукові дослідження [1, 61], земля дуже складний об'єкт економічного аналізу. Залежно від функціональної ролі у процесі праці вона одночасно може аналізуватися як багатосторонній елемент внутрішньої структури засобів виробництва у складі продуктивних сил. Адже не викликає сумніву те, що в усіх випадках спрямування виробничого процесу на обробку ґрунту земля має всі ознаки предмета праці. Йдеться зокрема про те, що частково шляхом механічного впливу на ґрунт (обробку землі), частково шляхом поповнення в ньому необхідних хімічних речовин для живлення рослин, частково шляхом поліпшення гідрологічного стану ґрунту тощо, забезпечуються необхідні умови для росту і розвитку рослин, а одночасно підтримується, а, можливо, і нарощується родючість землі, тобто вона є об'єктом, на який спрямовується праця людини.

Проте, і це добре відомо, у сільськогосподарському виробництві є чимало випадків, коли виробничий процес переслідує мету впливу на рослину чи тварину незалежно від того, викличе це зміни в якості ґрунту чи ні. До таких, наприклад, належить позакореневе підживлення просапних, пасинкування овочевих і винограду, застосування пофазних операцій догляду при інтенсивних технологіях зернових колоскових тощо. У цих умовах обробка землі здійснюється як похідний процес, а власне земля реалізує себе в процесі як універсальна умова сільськогосподарського виробництва.

Ще один аспект аналізу землі як елемента продуктивних сил суспільства. Загальновідома властивість земель до виробництва і відтворення необхідних людині продуктів. Цю властивість прийнято називати родючістю. Саме родючість землі робить її специфічним засобом виробництва і тих ознак, які визначають її як всезагальну умову

сільськогосподарського виробництва, тобто як засіб праці. Однак, оскільки родючість є основною властивістю землі саме як засобу виробництва у сільському господарстві, це виділяє її як специфічний засіб праці. Земля в цих умовах набуває внутрішньої ознаки знаряддя праці. Отже, залежно від функціональної ролі земля підлягає економічному аналізу і як предмет праці, і як засіб праці, і, нарешті, як знаряддя праці.

Однак названі політико-економічні визначення щодо землі слід аналізувати в контексті управління трансформацією земельних ресурсів, і саме процесу їх функціонування в суспільному виробництві. Адже із зміною форм господарювання і форм власності в агропромисловому комплексі країни змінюються ціленаправленість і ступінь використання земельних ресурсів, зокрема земель сільськогосподарського призначення. В даному випадку земельні ресурси як матеріальна основа аграрного виробництва стають об'єктом суспільних і соціальних відносин.

Що ж стосується земельної реформи, то вона є складовою аграрної політики на сучасному етапі економічних перетворень, передбачає докорінну перебудову земельних відносин, роздержавлення земель, зміну землевласників і форм господарювання, зміну структури земельних і сільськогосподарських угідь, раціональне їх використання, поліпшення родючості ґрунтів та їх захист, ведення земельного кадастру, інші заходи в процесі соціально-економічної розбудови села.

Отже, земельна реформа як важливий елемент всієї економічної реформи здійснюваної в Україні на шляху до ринкових відносин – це комплекс правових, економічних, технічних і організаційних заходів спрямованих на удосконалення земельних відносин, поступового переходу та адаптації села до вимог регульованої, соціально орієнтованої ринкової економіки.

Слід відмітити, що для успішного проведення і завершення земельної і в цілому аграрної реформи в Україні створено відповідну правову базу. Успіх реформ гарантується, зокрема, Конституцією України (липень, 1996 р.), Законами України “Про власність” (травень, 1991 р.), “Про селянське (фермерське) господарство (грудень, 1991 р.), “Про колективне сільськогосподарське підприємство (лютий, 1992 р.), “Про форми власності на землю” (січень, 1992 р.), “Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу України” (березень, 1992 р.), “Про плату за землю” (липень, 1992 р.), “Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)” (січень, 2001 р.), Указами

Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (листопад, 1994 р.), “Про заходи щодо реформування аграрних відносин” (січень, 1995 р.), “Про порядок паювання земель переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (серпень, 1995 р.), “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (грудень, 1999 р.), “Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи” (квітень, 2000 р.).

Значна частина Постанов та розпорядчих актів щодо реалізації земельної реформи напрацьована Кабінетом Міністрів та Міністерством аграрної політики України.

Отже, як свідчить вище викладене, у розпорядженні органів влади на місцях є значна кількість правових актів для успішного завершення як земельної, так і аграрної реформи в цілому.

Аналіз результатів земельної реформи, яка, до речі, йде майже десять років, показав, що в землекористуванні і формах власності на землю відбулися істотні зміни. З 15 березня 1991 року, коли Верховною Радою України всі землі проголошені об'єктом земельної реформи, законодавчо визначені приватна власність на землю і рівноправність форм господарювання, в аграрному секторі в напрямку реформування зроблено чимало. За роки земельної реформи здійснено перерозподіл земель колишніх колгоспів

і багатьох радгоспів, проведено роздержавлення і часткову приватизацію земель недержавних сільськогосподарських підприємств, передачу у власність земельних ділянок, якими користуються громадяни, формування землеволодінь і землекористувань селянських (фермерських) господарств, завершується реструктуризація існуючих недержавних сільськогосподарських підприємств.

Про трансформацію земельної площі і сільськогосподарських угідь за роки земельної реформи в Україні свідчить динаміка наведена в таблиці 1.

За статистикою [2, 171], вся загальна земельна площа в Україні складає майже 60,4 млн. га, із якої на початку 2000 року земельна площа сільськогосподарських підприємств і господарств населення становила 46,2 млн. га, що становить 76,5% земельної площі країни. Сільськогосподарські угіддя (41,8 млн. га) майже на 80,0% розорані, високопродуктивна одна земля складає 32,1 млн. га. За площами сільськогосподарських угідь і ріллі наша країна у 1994 році поступалася лише Китаю, США, Росії та Канаді. Вона має також одні з найкращих у світі показники забезпеченості землею на 100 чоловік населення – 80,9 га сільськогосподарських угідь і 64,4 га ріллі. За першим з цих показників ми дещо поступаємося значенню відповідної величини, розрахованої в середньому у світі (84,8 га), проте в 2,7 рази перевищуємо середньосвітовий показник забезпеченості найбільш продуктивними орними землями (відповідно 64,4 і 23,5 га).

Таблиця 1. Розподіл земельної площі і сільськогосподарських угідь України по землекористувачам (на початок року, тис. га)

	1990		1997		2000	
	сільськогосподарські угіддя	рілля	сільськогосподарські угіддя	рілля	сільськогосподарські угіддя	рілля
Всього земель	42030	33571	41840	33189	41829,5	32669,9
Землі сільськогосподарських підприємств і господарств	41374	33407	40710	32883	40307,8	32135,4
в тому числі: землі колективних сільськогосподарських підприємств	30200*	24670*	27884	23202	26281,0	211909,7
в тому числі: землі суспільного користування	28701	23344	-	-	-	-
присадибні ділянки в користуванні колгоспників	1335	1184	-	-	-	-
Землі колгоспів в особистому користуванні робітників та колгоспників	164	142	-	-	-	-
Землі державних сільгосп-підприємств	9927**	7844**	4384	3490	1997,7	1601,6
Землі міжгосподарських сільгосппідприємств	64	48	-	-	15,2	10,6
Землі сільськогосподарських кооперативів	8	6	66	55	-	-

Продовження таблиці 1.

Землі сільськогосподарських акціонерних товариств	-	-	1776	1448	3161***	2593***
Землі інших сільськогосподарських підприємств	1	1	-	-	-	-
Землі в особистому користуванні робітників та службовців (крім ділянок на колгоспних землях)	1170	836	-	-	-	-
Землі громадян, які ведуть селянське господарство	4	2	-	-	-	-
Землі громадян	-	-	6600	4688	7421,6	5439,7
у тому числі: особисті підсобні господарства населення та присадибні ділянки			4020***	3541***	4029,9	3562,5
Держземзапас та лісові організації	167	37	-	-		
Землі користувачів інших категорій	489	127	1130	306	1521,7	534,5

*землі колгоспів; **землі радгоспів; ***дані за 1998 рік.

Джерела:

1. Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – К.: "Техніка", 1991.-С.339.
2. Статистичний щорічник України за 1996 рік. – К.: Українська енциклопедія, 1997.-С.183.
3. Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К.: Українська енциклопедія, 1999.-С.163
4. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000.-С.171.

Більше ріллі на 100 чоловік населення мають лише Канада (154,2 га), Росія (88,2 га) і США (70,6 га) [3, 13].

Вже сам перелік показників, наведених в таблиці 1, за якими статистичні органи вели облік земельних ресурсів у 1990 році, їх співставлення з показниками останніх років яскраво підтверджує поступовість і якісну характеристику змін у розподілі земельної площі і сільськогосподарських угідь по землекористувачам. Так, сільськогосподарські угіддя колективних і державних сільськогосподарських підприємств і організацій внаслідок реформування зменшилися у 2000 р. проти 1990 р. на 8,7 млн. га. За цей же період, в процесі земельної реформи земельні наділи 22,0 млн. громадян склали 7,4 млн. га, або 17,7% всіх сільськогосподарських

угідь країни. Зокрема, за 10 років питома вага земельних угідь, що використовуються в підсобних господарствах населення та в якості присадибних ділянок, зросла з 3,2% до 9,6%, ними виробляється більше половини валової продукції сільськогосподарства країни. Крім того, понад 6 млн. жителів села одержали право власності на земельні частки (паї). Ця акція схвально сприйнята селянами як елемент суттєвого соціального захисту, особливо пенсіонерів. Тому, незаперечним є соціальний ефект від проведення земельної реформи.

Значні зміни у трансформації земельних угідь, зокрема сільськогосподарського призначення, за роки земельної реформи пройшли і в Закарпатській області (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл земельної площі і сільськогосподарських угідь по землекористувачам в Закарпатській області*

(на початок року, тис. га)

	1991	1996	1998	1999	2000
Всього земель					
Всі категорії господарств	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	561,0	396,3	375,1	359,4	352,0
господарства населення, включаючи селянські (фермерські) господарства	62,7	232,6	248,6	258,3	263,1
землі інших категорій	651,6	646,4	651,6	657,6	660,2

Сільськогосподарські угіддя					
Всі категорії господарств	475,9	471,1	468,7	465,1	464,0
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	357,2	226,3	215,7	195,9	188,6
господарства населення, включаючи селянські (фермерські) господарства	57,5	222,2	235,0	244,0	248,6
землі інших категорій	61,2	22,6	18,0	25,2	26,8
Рілля					
Всі категорії господарств	196,0	199,2	199,9	200,1	199,8
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	152,1	108,8	103,7	96,5	92,8
господарства населення, включаючи селянські (фермерські) господарства	36,2	89,1	95,5	102,0	105,2
землі інших категорій	7,7	1,3	0,7	1,6	1,8

* Джерело: Закарпаття, 1999. Статистичний щорічник. – Ужгород: Обласне управління статистики, 2000. – С. 85.

Починаючи з 1990 року, від сільськогосподарських суспільних землекористувачів вилучено 168,6 тис. га угідь, за рахунок чого площі у користуванні приватних господарств збільшилися у 4,2 раза. У володінні та користуванні громадян, включаючи селянські (фермерські) господарства знаходиться 248,6 тис. га сільгоспугідь, в тому числі 105,2 тис. га ріллі (2000 рік), або відповідно 53,4% та 52,6% всієї землі в обробітку. На цих землях газдують 1452 фермерські господарства та 521,4 тис. індивідуальних власників і користувачів.

В процесі аграрної реформи, трансформації земельних ресурсів йшло реформування агропромислового комплексу області. Нині він налічує 279 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, 1452 фермерські господарства, близько 100 переробних та обслуговуючих підприємств, 330700 дворого господарств громадян.

В агропромисловому комплексі області зосереджено 53% основних фондів, зайнято 41,4% загальної кількості працюючих, виробляється валової доданої вартості 33,8% від її загальної вартості та 28,0% товарів народного споживання.

У ході виконання Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування агропромислового сектора економіки" від 3 грудня 1999 року, структура недержавних сільськогосподарських підприємств зазнала істотних змін. Нині на базі 167 колективних сільськогосподарських підприємств створено 222 організаційно-правові агроструктури ринкового типу, засновані на приватній власності на землю та майно. Серед них: 141 – господарське товариство; 39 – нових

селянських (фермерських) господарств; 27 – сільськогосподарських виробничих кооперативів; 15 – приватних (приватно-орендних) підприємств. У всіх вищезгаданих господарствах запроваджено орендні відносини.

Безумовно, що на цьому реформування сільськогосподарських підприємств не припинилося. Перед аграрним сектором України завдання визначено: на основі здійснюваного паювання землі і майна перейти від існуючих форм господарювання, заснованих на колективній і частково державній власності до нових форм господарств з приватною власністю в їх основі. І в перспективі серед різноукладних господарств переважатимуть господарства, засновані на пайовій власності на землю та інші засоби виробництва. Ці основоположення чітко зафіксовані у вищезгаданих законодавчих актах, що стосуються аграрного виробництва в цілому і землі як основного засобу, гарантовані Конституцією України.

Характерно, що у всіх законодавчих документах чітко простежується процес трансформації форм власності на землю і форм господарювання: від державної до приватної, встановивши рівноправність усіх форм. Але відомо і те, що переваги і перспективи тієї чи іншої форми господарювання і власності, в тому числі і на землю, визначаються тим, наскільки вони забезпечують реалізацію особистого інтересу селянина.

Аналіз приватного господарювання свідчить про те, що значного розвитку набуло розширення землекористування селянських (фермерських) господарств (табл. 3).

Таблиця 3. Землекористування селянських (фермерських) господарств Закарпатської області (на кінець року)*

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Кількість фермерських господарств	135	389	670	842	1054	1178	1338	1361	1400	1452
Площа сільськогосподарських угідь, га	420	1842	3466	3976	4801	4886	5557	5835	6137	10660
в тому числі ріллі	231	1615	3050	3864	4370	4471	5067	5150	5603	7700
Припадає сільгоспугідь на одне господарство, га	3,1	4,7	5,2	4,7	4,6	4,1	4,2	4,3	4,4	7,3
в тому числі ріллі	1,7	4,2	4,6	4,6	4,1	3,8	3,8	3,8	4,0	5,3
Питома вага сільгоспугідь наданих фермерським господарствам у загальній площі області, %	0,2	0,5	0,8	0,9	1,0	1,1	1,2	1,2	1,4	2,3

*Джерело: Аграрна реформа в області. – Ужгород, 2000. –С. 11.

Статистика підтверджує про інтенсифікацію господарювання в наявних фермерських господарствах області та раціональне використання сільськогосподарських угідь та ріллі. В господарствах закарпатських фермерів у попередні роки в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь щільність поголів'я худоби у 5-7 разів, а виробництво продукції тваринництва у 6-8 разів вищі відповідних показників фермерських господарств по країні. Про вміння закарпатського селянина-фермера господарювати на землі свідчать і фінансово-економічні показники останніх двох років: в області немає збанкрутілих фермерських господарств, а частка середніх за прибутковістю (в розрахунку на 1 га сільгоспугідь порівняно з громадським сектором) сягає 87 відсотків, або на 16,8 пункта вище, ніж в цілому по Україні.

Література:

1. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність.-Ужгород: Патент, 1999.-275с.
2. Статистичний щорічник України за 1999 рік.-К.: Техніка, 2000.-645с.
3. Юрчишин В.В. Сільське господарство України в порівнянні з іншими країнами (короткий аналітичний огляд). -К.: Інститут аграрної економіки УААН,1997.-36с.

Отже, як в Україні в цілому, так і в Закарпатті є певні здобутки у вирішенні питань земельної та аграрної реформи. Проте, на нашу думку, проблеми трансформації земельних ресурсів і реформування новостворених сільськогосподарських підприємств ще довго існуватимуть. Тому, з боку владних і управлінських структур на завершальному етапі реформ слід значну увагу приділити саме питанням: державного регулювання земельних відносин і управління земельними ресурсами, і в першу чергу поглибленого моніторингу земель, ведення державного земельного кадастру, можливостей формування ринку земель, раціонального використання і охорони земель, вдосконалення плати за землю, проведення наукових досліджень з проблем земельних відносин і аграрної реформи в цілому.